

wej w Jaworze występują zworniki zwisające o dekoracjach geometrycznych, roślinnych i z rzeźbami. W innych kościołach zworniki są talerzowe, w postaci tarczy herbowej lub o dowolnych kształtach wynikających z dekoracji malowanej lub płaskorzeźbionej. Ozdobiono je motywami roślinnymi, maskami, postaciami, pierwotnie były polichromowane.

Okna

W większości kościołów znajdują się duże okna obustronnie rozchylone, w dwóch obiektach tylko z laskowaniem, a w dziewięciu z kamiennymi maswerkami o bogatej kompozycji w podłuczcu. Z powodu licznych wojen i kataklizmów tylko niektóre okna zachowały oryginalne maswerki, część odnowiono w XIX i na pocz. XX w. Niestety stan zachowania i dokładny czas ich powstania często jest niemożliwy obecnie do określenia.

Okna w jednej elewacji otrzymywały różne formy maswerków, które mogły być: powtarzane co drugie okno (Wrocław – kolegiata św. Krzyża), powtarzane parami (Wrocław – kościół NMP na Piasku), komponowane symetrycznie względem osi elewacji (Kamieniec Ząbkowicki, Wrocław – kościół św. Doroty, elewacja pn prezbiterium) lub dowolnie zróżnicowane (Paczków, Ścinawa, Nysa). Maswerki występujące w ośmiu kościołach czternastowiecznych oraz w kościele halowym w Złotorzy, ukończonym na początku XIV w., można podzielić ze względu na kompozycję na: centralne, centralne rozbudowane i kilkupoziomowe⁶⁴. Stanowią one kontynuację lub rozwinięcie kompozycji z XIII w.⁶⁵. Nowymi elementami, jakie pojawiły się w XIV w. były: rybie pęcherze, które najwcześniej wystąpiły zapewne w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu⁶⁶, wieloliście „odwrócone” oraz forma tarczy herbowej⁶⁷.

Portale

W jedenastu kościołach halowych zachowały się portale z XIV w., różnej funkcji, wielkości oraz kompozycji. Jeden portal prowadzi do zakrystii (Paczków), trzy do wieży (Wrocław - św. Krzyża, NMP na Piasku), a pozostałe do prezbiterium i korpusu nawowego. Oprócz dwóch portali dwura-

miennych w Paczkowie i kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu, wszystkie są ostrołukowe.

Portale mają ościeża drobno profilowane wałkami i wklęsłkami, o przekroju uskokowym, rozchylonym lub wielobocznie załamany. Sposób rozczłonkowania rzutu miał istotny wpływ na wygląd portalu. Stosowano przekroje wklęsłe i wypukłe (koliste, gruszkowe z noskiem, eliptyczne, wieloboczne), z dodatkowymi wałeczkami i uskokami. Mimo niewielkich rozmiarów poszczególnych elementów, tworzono różnorodne i urozmaicone przekroje. Profile nie zawsze były symetryczne, co powodowało występowanie większych i mniejszych ilości linii pionowych. Stosowano również profile o różnych wielkościach, często zmniejszające się ku wejściu, czym osiągnięto efekt perspektywicznego złudzenia pogłębionego portalu.

Pod względem kompozycji portale można podzielić na⁶⁸:

1. węgarrowe,
2. o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych,
3. portale o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych, ale ujęte w prostokątne obramienie,
4. portale o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych z dodatkowymi kolumnkami,
5. portale o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych z pinaklami po bokach,
6. portale rozbudowane.

Wiele portali oprócz dekoracji architektonicznej posiadało dekoracje rzeźbiarskie w postaci: masek w kluczu, rzeźb figuralnych pod baldachimami (nie zachowały się), rzeźb nad archiwoltą, we wspornikach. W dwóch portalach zachowały się oryginały tympanony figuralne.

6. Kościoły halowe na tle bazylikowych

Z wzniesionych i rozpoczętych w XIV wieku na Śląsku kościołów bazylikowych zachowało się 16 (il. 54). Były to w większości kościoły parafialne, a dwa z nich należały do zakonów – cysterskiego w Lubiążu i joannitów we Wrocławiu, kościół pw. Bożego

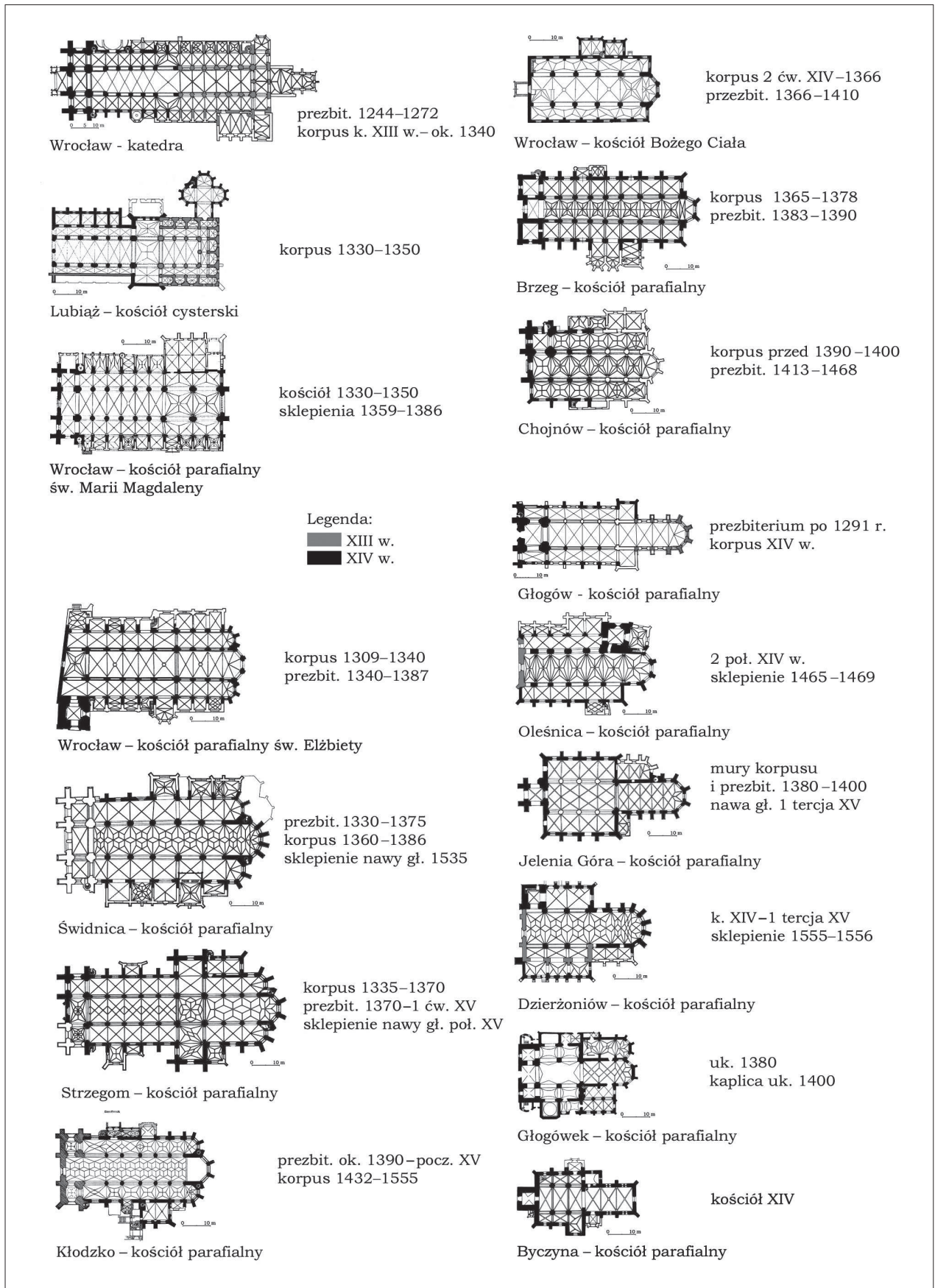
⁶⁴ H. Golasz-Szołomicka, *Okna maswerkowe z XIV w. na Śląsku*, „Architectus”, 2012, nr 1 (31).

⁶⁵ H. Golasz-Szołomicka, *Longitudinal tracery Windows In Silesian churches from the second half the 13th century*, „Architectus”, 2010, nr 1 (27), s. 15- 22.

⁶⁶ W podobnym czasie rybie pęcherze zastosowano w wimperdze portalu zachodniego w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu.

⁶⁷ W południowo zachodnim oknie prezbiterium kolegiaty św. Krzyża występują formy zbliżone do tarczy herbowej, wypełnione trójliściem otwartym.

⁶⁸ H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich*, „KAiU”, 2010, T. LV, z. 1–2, s. 53-74; H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich, detale architektoniczne i rzeźbiarskie*, „KAiU”, 2010, T. LV, z. 1–2, s. 75-92.

25. Rzuty bazylik z XIV w., na podstawie *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arsyński, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995 oraz opracowań E. Łużynieckiej, T. Kozaczewskiego, E. Małachowicza, J. Pilcha

25. Basilica projections from the 14th c., reprinted from: *Architektura gotycka w Polsce*, eds. T. Mroczko, M. Arsyński, *Katalog zabytków*, ed. A. Włodarek, Warsaw 1995, and studies by E. Łużyniecka, T. Kozaczewski, E. Małachowicz, J. Pilch

Ciała. Najwcześniej, w 1309 r., rozpoczęto budowę kościoła parafialnego św. Elżbiety we Wrocławiu⁶⁹, potem od 1330 r. wznoszono drugą farę Wrocławia p.w. św. Marii Magdaleny, kościół parafialny w Świdnicy, korpus kościoła cysterskiego w Lubiążu, a od 1335 r. – farę w Strzegomiu⁷⁰. Kontynuowano także budowę korpusu katedry wrocławskiej rozpoczętą w końcu XIII w.⁷¹ Następne kościoły powstały w 2 połowie XIV w. Większość z XIV-wiecznych kościołów otrzymała układ trójnawowej bazyliki z trójnawowym bazylikowym prezbiterium. Pięć kościołów posiada prezbiteria jednonawowe, jedno z nich jest prostokątne, a pozostałe zamknięte wielobocznie. Kościoły z prezbiteriami trójnawowymi mają w różny sposób ukształtowane zakończenie po stronie wschodniej: prostą ścianę na całej szerokości, trzy wieloboki oraz wielobok na środku i ściany proste w nawach bocznych. W kościołach z prezbiterium jednonawowym ściany wschodnie naw bocznych zakończono prostokątnie.

Transept występuje tylko w trzech bazylikach w Strzegomiu i Lubiążu, a we wrocławskiej katedrze wprowadzono pseudotransept. Budowle miały dwie lub jedną wieżę, a kościoły zakonne były bezwieżowe (il. 54). Po dwie wieże zachodnie wzniesiono w siedmiu obiektach, pojedyncza zachodnia wieża na osi budowli stoi w dwóch kościołach. W trzech kościołach jedną zachodnią wieżę usytuowano asymetrycznie, a tylko w Oleśnicy wieża wznosi się w narożu między prezbiterium a nawą.

We wnętrzach kościołów bazylikowych nawa główna jest szersza od naw bocznych, ale ich wzajemne proporcje są różne: od proporcji bliskich 1:2 do 1:1,5 w Jeleniej Górze i Świdnicy oraz 1:3 w Brzegu. Przesła w nawach głównych są prostokątne, z wyjątkiem kwadratowych przęseł w prezbiterium kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu. W nawach bocznych sklepieniem tym odpowiadają przesła prostokątne sklepień pięciopodporowych. W Lubiążu sklepieniami gwiaździstymi przekryto dwa przesła transeptu. Na skrzyżowaniu występuje

sklepienie gwiaździste na rzucie kwadratu bez żeber diagonalnych, a w północnym ramieniu transeptu tej budowli zastosowano sklepienie gwiaździste na prostokącie, z żebrami diagonalnymi. W pozostałych kościołach w nawach bocznych przesła są kwadratowe, najczęściej ze sklepieniem krzyżowym, tylko w Chojnowie i Kłodzku zastosowano sklepienia gwiaździste bez żeber przekątniowych. W XIV w. założono niewiele sklepień, przede wszystkim nad nawami bocznymi, a w nawach głównych często realizowano je dopiero w XV i XVI w. Tylko w kilku kościołach Wrocławia, w Lubiążu i Świdnicy nawę główną przekryto sklepieniami w XIV w.

Układy przestrzenne i podziały wnętrz w bazylikach rozwiązywano odmiennie niż w kościołach halowych. W bazylikach wcześniej pojawiło się trójnawowe prezbiterium (Świdnica, prezbiterium od 1330 r. zakończone trzema wielobokami) i stosowano je w większości kościołów, różnie rozwiązując zakończenie części wschodniej. Natomiast w kościołach halowych, oprócz prostokątnego prezbiterium trójnawowego w Kamieńcu Ząbkowickim rozpoczętego w 1272 r., pozostałe kościoły miały pojedyncze prezbiteria aż do czasu wzniesienia kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu, którego prezbiterium rozpoczęto zapewne w 1364 r. (il. 2).

Transept występował wyjątkowo – w dwóch kościołach bazylikowych, w Strzegomiu i Lubiążu, oraz w dwóch kościołach halowych, w kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim i w kolegiacie wrocławskiej.

W bazylikach tradycyjnie wznoszono po dwie wieże zachodnie, czasami po jednej, a wyjątkowo w północnym narożu między prezbiterium a nawą. Tymczasem dla kościołów halowych właśnie ostatni układ można uznać za charakterystyczny dla XIV w., wieże w północno-wschodnim narożu wzniesiono w pięciu kościołach.

Szerokości naw w bazylikach i halach występują w różnych proporcjach, ale wszędzie nawa główna jest wyraźnie szersza od naw bocznych: w bazylikach stosowano proporcje od 1:2 do 1:1,45, a w ha-

⁶⁹ M. Kutzner, *Kościoły bazylikowe w miastach śląskich XIV wieku*, w: *Sztuka i ideologia XIV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 275-316; *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu na tle śląskiej szkoły architektonicznej XIV w.*, w: *Z dziejów wielkomięskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996, s. 19-52.

⁷⁰ Daty kościołów bazylikowych przyjęto za *Architektura gotycka w Polsce*, op.cit.; E. Łużyńska, *Architektura średniowiecznych klasztorów...*

⁷¹ E. Małachowicz, *Katedra wrocławska...*, K. Barczyńska, op.cit.

26. Wrocław – kościół św. Elżbiety, wnętrze
26. Wrocław – interior of the Church of St. Elizabeth

27. Brzeg – kościół św. Mikołaja, elewacja wewnętrzna
27. Brzeg – internal elevation of the Church of St. Nicholas

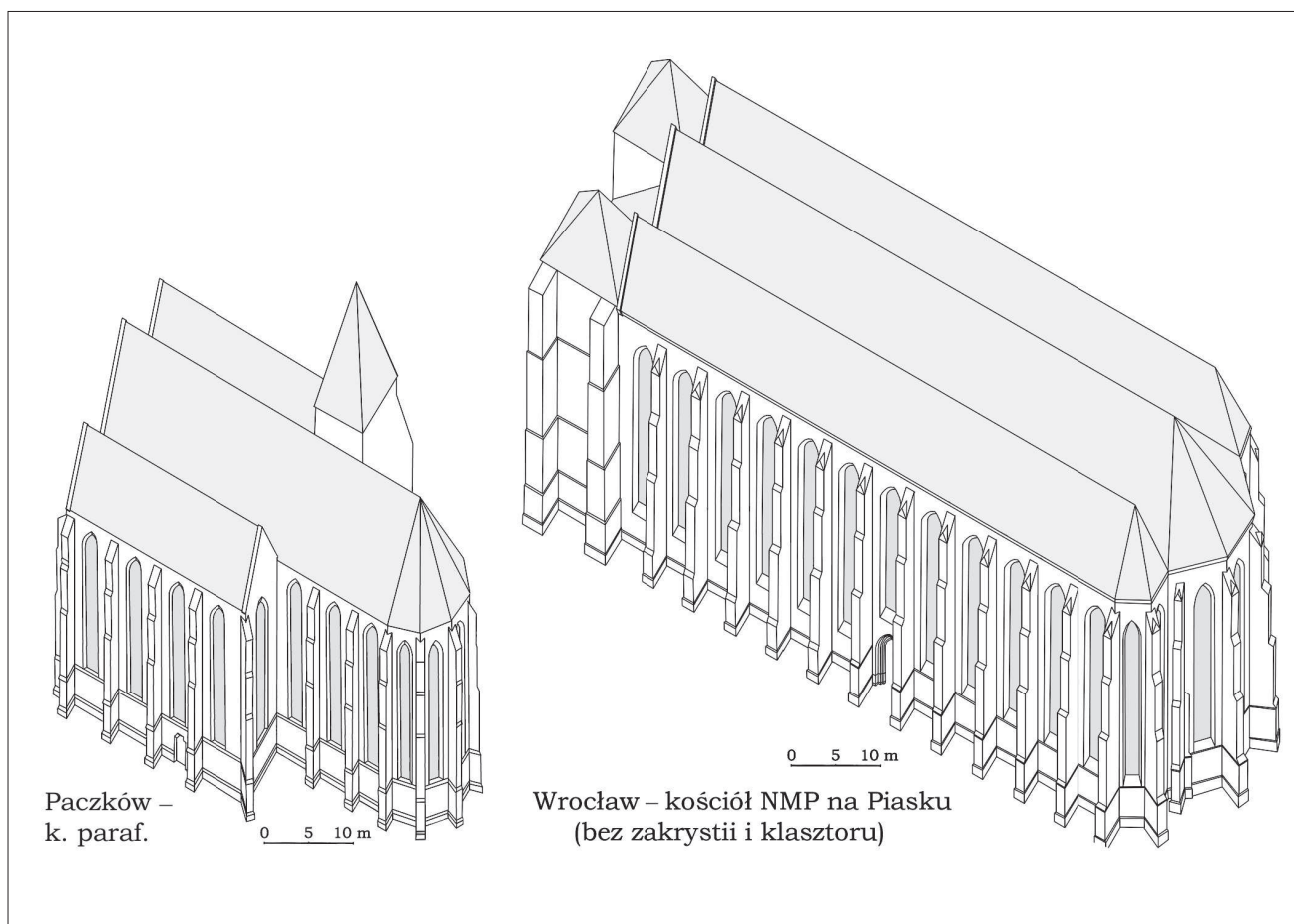
lach od 1:1,9 do 1:1,4⁷². W bazylikach przeważają przeszła prostokątne, natomiast w halach w połowie kościołów zastosowano przeszła kwadratowe w nawach głównych i odpowiadające im przeszła prostokątne w nawach bocznych. W większości przekryte zostały sklepieniami gwiaździstymi i pięciopodporowymi. Takie połączenie sklepień w bazylice wystąpiło tylko jeden raz w prezbiterium wrocławskiego kościoła św. Marii Magdaleny. Kościoły bazylikowe w nawach głównych otrzymały wyraźną artykulację pionową lizenami, między którymi w górnej partii ścian znajdują się okna (il. 26). Tylko w Brzegu niższe okienne zostały przedłużone w dół i zakończone nad arkadami (il. 27). Przy długich płaszczyznach gładkich ścian między arkadami a oknami lizeny nadają wnętrzą korzystną artykulację pionową. W nawach bocznych bazylik lizeny są bardziej widoczne, występują na filarach i często także na ścia-

nach zewnętrznych. W kościołach halowych lizeny w nawach głównych na całej wysokości stanowią element filarów, podobnie w nawach bocznych. Natomiast ściany naw bocznych pozostawiano bez podziałów, jedynie z nisko schodzącymi oknami. Lizeny występują wyjątkowo w nawie południowej kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu (il. 14). Obecnie w otynkowanych wnętrzach bazylik lizeny są słabo czytelne. Można jednak przypuszczać, że podobnie jak w kościołach halowych wprowadzono elementy rozwiązań kolorystycznych, które służyły podkreśleniu artykulacji pionowej.

Oświetlenie wnętrza bazyliki i hali bardzo się różniło. W bazylikach długa, wysoka nawa główna oświetlona była szczególnie w górnej strefie, gdzie znajdowały się okna (il. 26). Z jej wnętrza nawy boczne zdawały się być niedoświetlone, stanowiły niskie odrębne przestrzenie. W kościołach halowych

⁷² Występujące w literaturze określenie hala na rzucie bazyliki w przypadku kościołów śląskich nie jest odpowiednie. Większość kościołów halowych ma nawę środkową blisko dwukrot-

nie szerszą od naw bocznych i jest to rzut hali. Istotną rolę odgrywa także wielkość przeszła.

28. Bryły kościołów halowych z XIV w.
28. Bodies of hall churches from the 14th c.

światło wpadało do wnętrza przez wysokie okna naw bocznych i równomiernie rozświetlało kościół, dając poczucie szerokiej i wysokiej przestrzeni. Filary nie tworzyły istotnych podziałów, zwłaszcza w kościołach o przęsłach kwadratowych w nawach głównych (il. 12).

Detale architektoniczno – rzeźbiarskie w obu typach budowli są zróżnicowane, wykorzystują podobne elementy dekoracji i kompozycji we wspornikach, maswerkach⁷³ i portalach⁷⁴. Są to w większości dekoracje o formach geometrycznych, a także roślinnych oraz z formami rzeźbiarskimi w postaci głów, popiersi, rzadziej całych postaci.

Kościół halowe mają korpusy o trzech wysokich nawach. Wysokości dochodzą do ok. 23 m we wrocławskim kościele NMP na Piasku, 25 m w kościele św. Doroty i 27 m w Nysie w końcu XIV w. Czter-

nastowieczne bazyliki wyróżniają się trójnawowym prezbiterium przechodzącym w trójnawowy korpus. W ich bryłach dominuje nawa główna, wyższa ponad dwukrotnie od naw bocznych. Jej wysokość i proporcje w kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu są podobne do kościołów halowych – przy szerokości 9,20 m i wysokości 24,90 m⁷⁵ uzyskano proporcje 1 : 2,7. W Strzegomiu przy szerokości 8,96 m i wysokości 25,87 m uzyskano proporcje 1 : 2,89, a w Świdnicy przy szerokości 10,00 m i wysokości ok. 28,50 m (przed obniżeniem sklepienia) uzyskano proporcje 1 : 2,85. Zdecydowanie wyższą nawę główną wzniesiono we wrocławskim kościele św. Elżbiety, przy szerokości 9,80 i wysokości 29,44 (do zwornika) otrzymano proporcje przekroju 1 : 3. Najwyższym kościołom bazylikowym dorównuje tylko kościół halowy w Nysie o wysokości 27,20 i proporcjach

⁷³ H. Golasz-Szołomicka, *Okna maswerkowe z XIV w. na Śląsku*, „Architectus”, 2012, nr 1 (31).

⁷⁴ H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne...*, s. 53 – 74; H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich, detale...*s. 75-92.

⁷⁵ Wymiary bazylik wg pomiarów Autorki.

1 : 2,96. Bardzo wysoką nawę wzniesiono w kościele bazylikowym św. Mikołaja w Brzegu o wysokości 28,10 m i przy szerokości nawy 7,70 m otrzymano najsmuklejsze proporcje przekroju 1 : 3,65.

W kościołach z prezbiterium jednonawowym część wschodnia oddzielona była otworem tęczowym. W kościołach o prezbiteriach trójnawowych obie przestrzenie zostały połączone, ale w kościołach bazylikowych niekiedy słabo zaznaczano arkadę tęczową.

Bryły kościołów halowych nakryte były jednym lub trzema dachami. Ściany zewnętrzne podzielone przyporami o kilku uskokach. Miały szerokie, nisko schodzące okna. W bazylikach ściany nawy głównej i naw bocznych podpierano przyporami z łękami przyporowymi, które ukrywano pod dachami lub pozostawiano widoczne. Okna nie były tak wysokie jak w halach, ale za to w dwóch poziomach i bezpośrednio oświetlały nawę główną i boczne. W kościołach bazylikowych dominowała wysokość i smukłość proporcji nawy środkowej podkreślona we wnętrzu rytmicznie biegnącymi lizenami, a w kościołach halowych - wysokość i przestronność wnętrza trzech naw rozdzielonych smukłymi, profilowanymi filarami i zwieńczonych dekoracyjnymi sklepieniami gwiaździstymi i pięciopodporowymi.

Podsumowanie

Na obszarze historycznego Śląska w XIV w. wznoszono kościoły halowe, które różniły się układem przestrzennym bryły i wnętrza, wielkością oraz detalami architektonicznymi i rzeźbiarskimi. Z trzech kościołów rozpoczętych około 1270 r. tylko jeden – kaplica św. Jadwigi w Trzebnicy reprezentowała we wnętrzu gotyk klasyczny. W dwóch pozostałych kościołach – kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu i kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim przyjęto nowe formy we wnętrzu, polegające na rezygnacji ze słupek i pozostawieniu gładkich ścian, stosowane później w śląskich kościołach XIV w. Spośród wszystkich budowli czternastowiecznych wyróżniają się obiekty wzniesione we Wrocławiu: kolegiata św. Krzyża w układzie krzyżowym z dwoma wieżami, kościół NMP na Piasku z trójnawowym prezbiterium oraz kościół św. Doroty z wydłużonym prezbiterium i jedną wieżą w północnym narożu między prezbiterium a korpusem. Cysterski kościół w Kamieńcu Ząbkowickim założono na planie krzyża łacińskiego z trójnawowym prostokątnym prezbiterium. Rozbudowany układ przestrzenny otrzymała kolegiata głogowska z oryginalnymi kaplicami po

obu stronach długiego prezbiterium oraz z kaplicami po raz pierwszy wbudowanymi od początku między przypory korpusu nawowego. Po stronie zachodniej prawdopodobnie wznosiła się jedna wieża. Wysokością imponuje kościół cysterski w Kamieńcu Ząbkowickim oraz parafialny kościół w Nysie.

Pozostałe kościoły halowe, parafialne i dwa franciszkańskie, otrzymały niezbyt wydłużone korpusy nawowe, z długim prezbiterium zakończonym wielobocznie lub prostokątnie (pochodziły z XIII w.). W ośmiu z nich występują wieże (il. 2). W XIV w. na Śląsku wykształciły się dwa nowe typy halowych kościołów – jeden z wydłużonym prezbiterium i wieżą usytuowaną asymetrycznie w narożu między prezbiterium a korpusem oraz drugi z prezbiterium trójnawowym halowym, stanowiącym przedłużenie korpusu i zakończonym trzema wielobokami po stronie wschodniej (il. 28).

Czternastowieczne kościoły halowe na Śląsku były budowlami wysokimi, przestronnymi i dobrze oświetlonymi. Ich budowniczy zrezygnowali z klasycznego systemu sklepień z żebrami spływającymi na wiązki słupek. Żebra wtapiają się w ścianę lub opierają na wspornikach w górnej strefie ścian (il. 22 – 24). Gładkie ściany z wysokimi oknami maswerkowymi przyczyniają się do powiększenia przestrzeni naw bocznych. Międynawowe filary ośmioboczne i ośmioboczne z lizenami podkreślają układ wertykalny. Wydłużone filary ośmioboczne z lizenami nie sprawiają wrażenia wyciętych z muru, jak niektórzy sugerują. Pionowe linie naroży wieloboku, profilowanie powierzchni skośnych oraz lizeny nadają im smukłości, przy której znaczna długość nie odgrywa roli. Zastosowano je w kościołach o kwadratowych przęsłach w nawie głównej, czyli przy szerokim rozstawie filarów.

Genezy układów przestrzennych i form dekoracji architektoniczno – rzeźbiarskich kościołów z XIV w. poszukiwano w Niemczech, Austrii, a szczególnie w Czechach. Śląsk podzielony na liczne księstwa od 1328 r. stopniowo dostawał się pod wpływ Jana Luksemburskiego, któremu książęta śląscy byli zmuszeni składać hołd lenny. Jednak nie oznaczało to szybkich wpływów kulturalnych z Czech, a pośrednio także z Austrii.

Austriackie kościoły halowe w większości mają po trzy nawy zbliżonej szerokości⁷⁶, co nie zdarza się w czternastowiecznych kościołach śląskich. Pierwszym halowym założeniem w Austrii było prezbiterium cysterskiego kościoła w Heiligenkreuz, ukończone w 1295 r. Krzyżowe sklepienie spływa na filary kwadratowe, ustawione przekątniowo, ze

służkami na narożach. Służki przy ścianach bocznych kończą się wspornikami na wysokości parapetów okiennych. Układ wnętrza oraz detale architektoniczne są odmienne od stosowanych na Śląsku. Z kościołem cysterskim w Heiligenkreuz porównywano kościół w Kamieńcu Żąbkowickim. Obie budowle łączy jedynie prostokątne zamknięcie prezbiterium i wysokie okna maswerkowe.

Dwupoziomowa kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu z prezbiterium i długim transeptem zakończonymi wielobocznie porównywana jest do halowego kościoła św. Elżbiety w Marburgu (1235 – 1283). Różni się od niej proporcjami układu treflowego, kwadratowym korpusem oraz wieżami usytuowanymi nie tradycyjnie po stronie zachodniej, lecz w narożach między transeptem a korpusem nawowym. Podobny w obu kościołach jest układ poprzecznych dachów nad nawami bocznymi, które we Wrocławiu oparte zostały o dekoracyjne szczyty. W odmienny sposób rozwiązano wnętrza – w Marburgu zastosowano filary wiązkowe, a we Wrocławiu w dolnym kościele św. Bartłomieja wprowadzono filary prostokątne z uskokami i lizenami, natomiast w górnym kościele w miejsce uskoków wykonano profilowanie, które nadało filarom przekrój zbliżony do wydłużonego ośmioboku z lizenami.

Tradycyjne dwie wieże zachodnie wzniesiono tylko we wrocławskim kościele NMP na Piasku. W kościołach parafialnych w Gubinie i Jaworze wieże zachodnie pochodziły z XIII w. W czterech kościołach wzniesiono po jednej wieży umieszczonej w narożu między prezbiterium a korpusem. W Kożuchowie znajduje się najstarsza z nich, z końca XIII w. Bryła z asymetrycznie usytuowaną wieżą stała się charakterystyczna dla kościołów śląskich z XIV w. (il. 28).

W północnej części Śląska, bliskiej Marchii Brandenburskiej, występowały pojedyncze wieże zachodnie wzorowane na wieżach z Brandenburgii⁷⁷, ale pojedyncze wieże zachodnie wzniesiono także na terenach nieco odleglejszych – w Głogowie oraz Namysłowie.

Wyjątkowym rozwiązaniem są dwie wieże po wschodniej stronie korpusu, przy transepcie, które wznoszą się w kolegiacie wrocławskiej. Po dwie wieże przy prezbiterium występują w kościo-

łach czeskich beztranseptowych⁷⁸: kościół sv. Duha w Hradec Králové (od pocz. XIV w. do 1360 r.), kościół sv. Mikulaše w Znojmo (korpus 1338 – 1390, prezbiterium XIV/XV w.), kościół sv. Jakuba w Kutnej Horze (1 poł. XIV w.). Wnętrza tych kościołów otrzymały inne rozwiązania architektoniczne i rzeźbiarskie. Filary czeskich kościołów są odmienne od śląskich, ściany rozczłonkowane służkami, z wyjątkiem kościoła w Kutnej Korze. Wsporniki określane jako parlerowskie są bardziej mięsiste niż nasze. Odnosi się wrażenie, że polskie i czeskie kościoły, które powstawały w podobnym czasie niezależnie wzorowały się na budowlach zachodnioeuropejskich.

W kilku kościołach śląskich występują filary ośmioboczne umiarowe. W odniesieniu do południowej części Śląska badacze wiązały takie filary z wpływami z Moraw. Tymczasem filary ośmioboczne stosowane były na Śląsku już w XIII w. Najlepszym przykładem jest kolegiata głogowska, w której gotyckie filary ośmioboczne stanęły na fundamentach starszych filarów o takim samym planie. W kilku kościołach ośmioboczne filary wzbogacono o lizeny. Charakterystyczne dla wielu śląskich kościołów są wydłużone filary ośmioboczne z lizenami. Odróżniają one śląskie kościoły od niemieckich, czeskich i austriackich, także parlerowskich, w nich filary są wiązkowe, ze służkami lub cylindryczne.

W formach niektórych rzeźb i sklepień udało się odnaleźć wpływy pochodzące z krajów znacznie oddalonych, jak Włochy i Anglia. Wspaniałe rzeźby N. Pisano i jego syna stały się wzorem dla rzeźbionych wsporników w kościele NMP na Piasku⁷⁹. Sklepienia z katedry w Lincoln zainspirowały natomiast twórców sklepień w Namysłowie⁸⁰, którzy stworzyli sklepienia na rzutach trapezowych (il. 10).

Połączenie kwadratowych przęseł o sklepieniach gwiaździstych i prostokątnych pięciopodporowych można uznać za typowe dla śląskich założeń halowych. W bazylikach zastosowano je tylko jeden raz w prezbiterium kościoła p.w. św. Marii Magdaleny we Wrocławiu. Przy sklepieniach pięciopodporowych w każdym przęśle występowały po dwa okna. Rozwiązania z dwoma oknami stosowano już w XIII w. w kościele parafialnym w Raciborzu, gdzie

⁷⁶ W. Buchowiecki, *Die gotischen Kirchen Österreichs*, Wien 1952; R. Wagner-Rieger, *Mittelalterliche Architektur in Österreich*, Wien 1988.

⁷⁷ J. Jarzewicz, *Gotycka architektura Nowej Marchii*, Poznań 2000.

⁷⁸ V. Mencl, *Česka architektura doby lucemburské*, Praha 1948, *Umělecké Pamiatky Čech*, Praha 1977.

⁷⁹ B. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. we Wrocławiu...*

⁸⁰ Pierwsza zwróciła na to uwagę D. Hanulanka, op. cit.

nie zachowało się oryginalne sklepienie. Występuje ono w czeskim Kolinie oraz w Heiligenkreuz. W obu kościołach, niezależnie od kształtu przęsła prostokątnego czy kwadratowego, w sklepieniu krzyżowym zastosowano dodatkowe żebro schodzące między oknami. Z XIV w. pochodzą rozwiązania z katedry w Salisbury, przekrytej sklepieniem krzyżowym oraz z katedry w Lincoln.

Asymetryczne sklepienia pięciopodporowe wprowadziły do wnętrza element ruchu. Jeszcze większą dynamikę uzyskano w kościołach, w których rozstaw filarów mijał się z rozstawem podpór, jak w kościele w Namysłowie i Ścinawie. To z pewnością nie przypadek czy błąd w obliczeniach, ale przemyślana koncepcja architektów 2 poł. XIV w. Dążenie do tworzenia asymetrii w bryłach kościołów spowodowało rezygnację z fasad dwuwieżowych i wprowadzenie jednej wieży w północnym narożu między prezbiterium a nawą. Znamienne jest, że wcześniej rozpoczętą dwuwieżową fasadę zachodnią w Jaworze zrealizowano jako jednowieżową, asymetryczną (il. 3).

Urozmaicenie form widoczne jest w układzie maswerków, tworzących zróżnicowane kompozycje. Wcześniej pojawiły się w nich rybie pęcherze, elementy gotyku płomienistego. Prawdopodobnie pierwsze rybie pęcherze znajdują się w portalu zachodnim kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu, rozpoczętym około 1330 r. Czy formy te mogły przyjść z Anglii? Angielskie pochodzenie mają sklepienia asymetryczne, wzorowane na „szalonym sklepieniu” w Lincoln. Angielskie maswerki są niezwykle urozmaicone, a portale ujęte w pinakle, podobnie jak na Śląsku. Mobilność budowniczych średniowiecznych była ogromna. W XIV wieku widoczne są na Śląsku wpływy z Anglii, a także z Włoch, o czym świadczą portale, rzeźby wsporników oraz lizeny jako typowe elementy pionowego rozczłonkowania.

Mimo przejścia Śląska w lenno czeskie i teoretycznych możliwości wpływów z Czech i Austrii na Śląsku działali architekci średniowieczni, którzy stworzyli własną odmianę gotyku, z wpływami pochodzącymi z różnych dzielnic i krajów, odpowiednio przetworzonymi, a nie kopiowanymi. Swoją działalność rozpoczęli w 4 ćw. XIII w. od wielkich założeń we Wrocławiu i Kamieńcu Ząbkowickim. Pojawiły się w nich nowe układy przestrzenne, konstrukcje i formy, które ukształtowały architekturę śląskich kościołów halowych w XIV w., architekturę gotyku rozwiniętego, odmiennego od europejskiego gotyku klasycznego. Jej nowe cechy to: przestrzoność, asymetria i dynamika.

Bibliografia

Architektura gotycka w Polsce, red. T. Mroczo, M. Arszyński, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995.

K. Barczyńska, *Architektura sakralna Śląska z lat 1268-1320*, praca doktorska, mpis 2006.

W. Buchowiecki, *Die gotischen Kirchen Österreichs*, Wien 1952.

L. Burgemeister, G. Grundmann, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1934.

G. Chmarzyński, *Sztuka górnośląska*, w: *Górny Śląsk*, red. K. Popiołek, M. Suchodzki, S. Wystouch, S. Zajchowska, Poznań 1971.

T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974.

O. Czerner, *Chór kapłański i lektorium kościoła NMP we Wrocławiu w XIV w. – Podstawy rekonstrukcji i związane z tym problemy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej „KAIU”), 1965, t. X, z. 3–4, s. 181–206.

O. Czerner, *Problemy związane z anastylozą lektorium w kościele mariackim we Wrocławiu*, Zeszyty Nauk. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1968, Nr 174, Architektura X, s. 3 – 58.

Encyklopedia Wrocławia, p. red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000.

J. Eysymontt, *Architektura pierwszych kościołów franciszkańskich na Śląsku*, w: *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 68–76.

H. Golasz-Szołomicka, *Okna maswerkowe z XIV w. na Śląsku*, „Architectus”, 2012, nr 1 (31).

H. Golasz-Szołomicka, *Longitudinal tracery Windows In Silesian churches from the second half the 13th century*, „Architectus”, 2010 r., nr 1 (27), s. 15–22.

A. Grzybkowski, *Kościół św. Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław 2000, s. 406.

D. Hanulanka, *Sklepienie późnogotyckie na Śląsku*, WTN, Rozprawy Komisji Historii Sztuki, Wrocław 1971, T. VII.

J. Jarzewicz, *Gotycka architektura Nowej Marchii*, Poznań 2000.

J. Jarzewicz, *O artystycznych i funkcjonalnych uwarunkowaniach architektury kościoła w Nysie*, w: *Sztuka około 1400*, Poznań 1995, s. 158–160.

Katalog zabytków sztuki w Polsce: t. IV, Województwo wrocławskie (nowa seria), red. J. Pokora, M. Zlat; t. VII, Województwo Opolskie, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki.

R. Kaczmarek, *Gotycka rzeźba architektoniczna prezbiterium kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu*, w: *Z dziejów wielkomiejskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996, s. 53–73.

R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. we Wrocławiu*, Wrocław 1999.

A. Kastner, *Geschichte und Beschreibung der Pfarrkirche des heiligen Jacobus*, „Neisser Geschichtsfreund“, 1, 1848, s. 4–9.

J. Kębłowski, *Nysa*, seria Śląsk w zabytkach sztuki, Wrocław 1972.

Miasto	Kościoł	Prezbiterium	Korpus nawowy	Szer. nawy głównej	Wys. nawy głównej	Szer. nawy bocznej	Transept	Proporcje przekroju nawy gł.	Wieża	Czas powstania korpusu
Gliwice	k. paraf.	8,14 x 18,15	19,70 x 24,80	8,23	17,12	4,28	-	1 : 2,08	zach	XIV w.
Głogów	kolegiata	7,53 x 23,64	19,08 x 29,31	7,51	15,90	4,78; 4,72	-	1 : 2,12	zach	1335-1401
Gubin	k. paraf.	7,75 x 18,95	22,00 x 24,30	7,80	ok. 12	5,80	-	1 : 1,54	2 zach	1 poł. XIV
Jawor	k. paraf.	9,20 x 21,20	24,10 x 30,50	9,10	14,50	5,60	-	1 : 1,59	2 zach.	XIII/XIV
Kamieniec Ząbkowicki	k. cyster.	19,70 x 16,30	19,70 x 36,30	8,65	23,60	4,70	9,10 x 37,70	1 : 2,73	nie ma	1 poł. XIV
Koźuchów	k. paraf.	8,70 x 15,10	22,60 x 21,50	8,70	12,80	5,40	-	1 : 1,61	pn-w.	1340-1369
Namysłów	k. paraf.	(z XV w.)	18,70 x 24,95	7,24	14,35	4,20	-	1 : 2,00	zach	2 poł. XIV w
Nysa	k. paraf.	(z XV w.)	22,50 x 33,40	9,20	27,20	5,05; 5,20	-	1 : 2,96	woln.	przed 1392
Oleśnica	pw. NPM	nie ma	12,45 x 18,15	4,10	6,95	2,90; 3,00	-	1 : 1,69	zach	1380-1390
Opole	k. franc.	8,00 x 20,00	15,75 x 28,80	6,60	15,20	3,80	-	1 : 2,30	pn-w.	pocz. XIV
Paczków	k. paraf.	9,20 x 20,10	22,00 x 21,00	8,80	20,86	4,76; 4,88	-	1 : 2,37	pn-w	2-3 ćw. XIV
Ścinawa	k. paraf.	9,35 x 17,70	17,55 x 17,64	6,90	12,45	4,30	-	1 : 1,80	zach.	2 poł. XIV
Środa Śląska	k. franc	ok. 8,8 x 17,1	15,90 x 24,16	6,35	14,65	3,40; 3,70	-	1 : 2,30	pn-w.	XIV w.
Wolów	k. paraf.	7,75 x 15,10	19,50 x 20,85	8,10	16,00	4,20	-	1 : 1,97	pn-w.	XIV w.
Wrocław	pw. św. Krzyża	9,76 x 24,66	21,40 x 23,30	8,80	18,37	4,95	9,20 x 34,80	1 : 2,09	pd-w.	1 poł. XIV
Wrocław	pw. św. Doroty	9,20 x 26,70	21,40 x 44,00	9,20	25,00	5,10; 4,35	-	1 : 2,72	pn-w.	1351-pocz. XV w.
Wrocław	NMP na Piasku	22,50 x 39,60	22,50 x 31,10	8,90	23,10	5,00	-	1 : 2,60	2 zach.	1334-1390
Ząbkowice Śląskie	k. paraf.	8,55 x 13,55	16,90 x 27,35	ok. 7,0	15,95	3,40; 3,80	-	1 : 2,28	pn-w.	XIV w.

Tabela: Kościoły halowe z XIV w.

- M. Kilarski, *O właściwą fakturę muru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, 1955.
- S. Kowalski, J. Muszyński, *Koźuchów*, Poznań 1959.
- H. Kozaczewska-Golasz, *Halowe budowle sakralne na Śląsku w XIV w.*, Wrocław 1982, mpis w Bibliotece Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dalej IHASiT. PWr.)
- H. Kozaczewska-Golasz, *Zagadnienie przegród w polskich kościołach parafialnych*, „KAiU”, 1980, t. XXV, z. 3-4, s. 191-201.
- H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich*, „KAiU”, 2010, T. LV, z. 1-2, s. 53-74.
- H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich, detale architektoniczne i rzeźbiarskie*, „KAiU”, 2010, T. LV, z. 1-2, s. 75-92.
- H. Kozaczewska-Golasz, T. Kozaczewski, *Kościół pocysterski p.w. N.M. Panny w Kamieńcu Żąbkowickim*, Prace Naukowe IHASiT. PWr., Wrocław 1988, nr 19, seria Studia i Materiały nr 9, s. 235-276.
- T. Kozaczewski, *Głogów średniowieczny do końca XIII w. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006.
- T. Kozaczewski, *Środa Śląska*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.
- M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200 – 1330*, Toruń 1969.
- M. Kutzner, *Kościół bazylikowy w miastach śląskich XIV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 275 – 316.
- M. Kutzner, *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu na tle śląskiej szkoły architektonicznej XIV w.*, w: *Z dziejów wielkomiejskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996, s. 19-52.
- C. Lasota, A. Legendziewicz, *Badania gotyckiej architektury Namysłowa. Kościół parafialny miasta lokacyjnego*, „Architectus”, 2005, nr 1-2 (17-18), s. 21-33.
- C. Lasota, J. Rozpędowski, *Rozwój przestrzenny kościoła parafialnego w Gubinie*, Prace Naukowe IHASiT PWr. Wrocław 1980, nr 13, seria Studia i materiały nr 6, s. 69-72.
- H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Breslau 1886 – 1902.
- E. Łużyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Wrocław 1995.
- E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubińskie i inne cenobia śląskie*, Wrocław 2002.
- E. Łużyniecka, *Gotyckie świątynie Wrocławia*, Wrocław 1999.
- E. Łużyniecka, *Kolorystyka i faktura architektury średniowiecznych kościołów cysterskich w Polsce*, „Architectus”, 2000, nr 1(7), s. 19-28.
- M. Machowski, A. Włodarek, *Gliwice, Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyski, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 81.
- E. Małachowicz, *Faktura i polichromia architektoniczna średniowiecznych wnętrz ceglanych na Śląsku*, „KAiU”, 1965, t. X, z. 3-4, s. 207-227.
- E. Małachowicz, *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław 2000.
- E. Małachowicz, *Problemy konserwacji średniowiecznej faktury i polichromii architektonicznej we Wrocławiu*, „Ochrona Zabytków”, 1965, nr 4.
- E. Małachowicz, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1994.
- M. Małachowicz, *Badania architektoniczne fary gubińskiej w 2008 r. Stan badań fary gubińskiej*, w: *Lubuskie materiały konserwatorskie*, t. 5, Zielona Góra 2008, s. 54 – 61.
- V. Mencl, *Česká architektura doby lucemburské*, Praha 1948, *Umělecké Pamiatky Čech*, Praha 1977.
- J. Pilch, *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 1978.
- J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska*, Warszawa 2005.
- J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Warszawa 2008.
- U. Popłonyk, *Opole*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- J. Radziejewicz-Winnicki, B. Małusecki, *Średniowieczna architektura kościoła parafialnego Wszystkich Świętych w Gliwicach*, w: „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 1999, T. XIV, s. 37-51.
- J. Sas-Zubrzycki, *Sklepienia polskie z doby średniowiecza i odrodzenia*, Miejsce Piastowe 1926.
- B. Steinborn, *Otmuchów, Paczków*, seria Śląsk w Zabytkach Sztuki, Wrocław 1982, s. 151- 184.
- S. Stulin, Paczków, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyski, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 180.
- S. Stulin, A. Włodarek, *Kościół p.w. Panny Marii, kanoników regularnych*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyski, Katalog zabytków, p. red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 271, 272.
- C. Reisch, *Geschichte des Klosters und der Kirche St. Dorothea in Breslau*, Breslau 1908.
- S. Stulin, *Kolegiata p.w. Świętego Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyski, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 264 – 265.
- S. Stulin, A. Włodarek, *Nysa*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyski, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 169.
- H. Tintelnot, *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens*, Kitzingen 1951, s. 114-144.
- R. Wagner-Rieger, *Mittelalterliche Architektur in Österreich*, Wien 1988.
- C. Walter, *Geschichte der Stadt Freystadt*, Freystadt N/Schl. 1934.
- M. Zlat, *Żąbkowice Śl.*, Wrocław 1970.
- J. Żelbromski, *Architektoniczne polichromie we wnętrzu kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu w okresie średniowiecza*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 3, Świątynia, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1997, s. 78-87.

Hanna Kozaczewska-Golasz, prof. dr hab. inż. arch.
Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej